

UDK 821.163.42:398-055.2

Izvorni naučni rad

Ivana ODŽA (Drniš)

Osnovna škola Antuna Mihanovića Petropoljskog – Drniš

i.blazevic01@gmail.com

ŽENA U TRADICIJSKOJ KULTURI DALMATINSKE ZAGORE

Pojam kulture podrazumijeva široko područje manifestiranja unutar ljudske svakodnevice, stoga je problem definiranja kulture polje otvorenih problema. Suvremene tendencije temeljnom odrednicom kulture ističu dinamičnost, promjenjivost kulture.

Govor o Dalmatinskoj zagori neizostavno obuhvaća i govor o tradicijskoj kulturi kao temelju njezina identiteta. Tradicijska kultura Dalmatinske zagore očituje se kroz nekoliko izrazito *ženskih* fenomena, bilo da su u izravnoj vezi sa životom žene, bilo da ih *kodeks* tradicijske kulture dodjeljuje ženi: obitelj, majčinstvo, brak, vjera, pokoravanje sudbini, *fatumu*.

Usmena književnost fikcijskim instrumentarijom ukazuje na realne odnose koje potvrđuju terenska istraživanja – unutar tradicijske kulture narušen je odnos *zamišljenog* i *ostvarenog*.

Ključne riječi: *kultura, tradicijska kultura, Dalmatinska zagora, žena, odnos zamišljenog i ostvarenog unutar tradicijske kulture*

Uvod

U radu ćemo istaknuti suvremene tendencije o shvaćanju kulture kao mehanizma najrazličitijih društvenih praksi u neprestanoj mijeni. Pokušat ćemo objasniti specifičnosti tradicijske kulture u odnosu na opći pojam kulture. Obilježja tradicijske kulture razmatrat ćemo na primjeru Dalmatinske zagore, područja koje je tradicijska kultura snažno obilježila. Osobito ćemo se baviti odnosima između *zamišljenog* i *ostvarenog* reda unutar tradicijske kulture, odnosno neskladom između očekivanja/zakovitosti tradicijske kulture i stvarnih životnih praksi (koje joj često oponiraju, potvrđujući tako neprestane promjene unutar kulture), koristeći se primjerima usmene književnosti i etnografske građe, te anketnim ispitivanjem koje prikazuje stupanj utjecaja tradicijske kulture na život suvremene žene Dalmatinske zagore.

U ograničavanju prostora Dalmatinske zagore koristili smo se donekle proizvoljnom podjelom prema nodalno-funkcionalnom načelu koja odgovara neformalnoj podjeli kakva je prisutna među stanovnicima Dalmatinske zagore, a bila bi najbližnja podjeli na *krajine/krajeve*: Sinjski kraj, Imotski kraj, Vrgorački kraj, Trogirsko-kaštelanska zagora, Omiška zagora (Gornja i Srednja Poljica), Šibensko-kninsko-drniški kraj te Splitska zagora. Splitskom zagorom nazvali smo područje današnjih općina Klis i Muć. Ne možemo ih izdvojiti kao posebne *krajine*, a gravitacijska snaga usmjerena je Splitu. Iz istog smo razloga dio nekadašnje Trogirske biskupije nazvali Trogirsko-kaštelanskom zagorom – Trogirskom, kako ne bismo zanemarili povijesnu važnost, a Kaštelanskom uzevši u obzir suvremeno stanje kada većina stanovnika gravitira Gradu Kaštela. Riječ je o trogirsko-kaštelanskom zaleđu koje obuhvaća mjesta u sastavu Splitsko-dalmatinske županije. Zbog rascjepkanog gravitacijskog područja, ali pripadnosti istoj administrativno-teritorijalnoj jedinici (Šibensko-kninskoj županiji), šibensko, drniško i kninsko zaleđe ujedinili smo pod jednim nazivom. U razmatranju smo izostavili Bukovicu i Ravne kotare.

Znanosti i književnost utkivale su prostor Dalmatinske zagore u biće njezinih stanovnika – materijalno i duhovno siromašan i opasan prostor iznjedrio je naoko takve ljude, škrte riječima i emocijama, prijeteeće vanjštine spremne na otpor neprijatelju i životnim nepravdama, što je rezultiralo stereotipnom slikom, otpornom na svaki pokušaj rekonstruiranja.

U svojoj emotivnoj ispovijesti Andrea Zlatar iznosi zanimljivo viđenje o neodvojivosti prostora i bića – *tijelo je naš najbolji spremnik pamćenja, pouzdan baš zato što ga ne uspijevamo svjesno kontrolirati. Mi zaboravljamo, tijelo pamti. Mi potiskujemo, tijelo se odupire. Mi donosimo odluke, tijelo ipak odlučuje. U sebi skuplja otiske, veže se uz prostore, pamti osjetilima. U našim životima prošlost sustiže sadašnjost, a mostovi koje pokušavamo izgraditi ne obazirući se na obalu s koje smo došli, krhki su i kratkotrajni. Stvarnost je nemoguće konstruirati mimo konteksta koji nas okružuje, naši su životi u neprestanoj napetosti između osobnih htijenja i zajedničkih iluzija i konteksta zajednice* (Zlatar 2010: 17, 83). Uspješno prevladavanje stereotipnih slika ipak ne opovrgava činjenicu da su ljudi geografski determinirani i da se prostor njihova porijekla ili života trajno upisuje u njih. Usmena književnost implicitno ukazuje na vezu prostora i pojedinca, u našem slučaju na odnos Dalmatinske zagore i žene toga područja – ona opjevava žene ratnice, slavi njihovu snalažljivost i mudrost, tiho progovara o njihovim erotskim čežnjama i ostvarenjima, oslikavajući tako u pojedincu prostor skromnih pretenzija, bogatog potencijala i neprestane borbe te pokazujući da je odnos prostora i pojedinca puno kompleksniji od zahtjeva koje tradicija pred njih stavlja.

Problem *upitnog* pristupa tradiciji i folkloru Dalmatinske zagore logičan je nastavak niz zapisa koji su nam relevantni, ali su dvojbene vjerodostojnosti. Problematika je sažeta u činjenici da su „antropološke teme šireg dalmatinskog zaleđa najčešće bile obrađivane kroz optiku renesansne idile ili prosvjetiteljskog cinizma, romantičnog i preporodnog pretjerivanja. Tu se život nakon sloma srednjovjekovnog feudalizma kretao ispočetka, a kasnijim promatračima se činilo da narodni običaji kreću u prapovijest, u kojoj šutnja krša (...), stvara idealistički okvir, lijep obraz, veselo srce i iskren moral tamošnjih žitelja, o čemu pišu, svaki iz svog kuta, Fortis i Lovrić, Šimunović i Raos, danas Aralica i Petar Gudelj“ (Kusin 2007: 122).

U jalovom i pasivnom krševitom području Hrvatske, folklor je, kao i usmena književnost koja je njegova značajna sekvenca, ipak snažan identitet razlikovanja od urbane dinamike susjednih razvijenih primorskih gradova i gradića. Tradicijska se kultura, usprkos šarolikim pristupima upitne vjerodostojnosti, još uvijek čini najvjerodostojnijim polazištem za izučavanje Dalmatinske zagore.

1. Kultura. Tradicijska kultura.¹

Predmet našeg istraživanja je žena promatrana unutar određene kulture koju smo specificirali kao tradicijsku kulturu. Pojam kulture, međutim, izaziva nedoumice i nemogućnost jasnog definiranja, osobito uzmemo li u obzir činjenicu da je kultura, za koju se vjerovalo da je jedinstvena i nepromjenjiva, u neprestanoj mijeni, na što je u cijelosti usmjerena *postmoderna* svojim promišljanjima „o kraju zapadne civilizacije, o gubitku smisla svega što se dosad držalo njezinim najvećim postignućima. Postmodernu perspektivu obilježava radikalni pluralizam i relativizam, te se ne priznaje nikakva cjelina ili istina, a razlike i lomovi zamjenjuju dotadašnji kontinuitet. Tako ni u kulturi, slično kao u historiografiji ili bilo kojem drugom području ljudskog djelovanja, ne postoji nikakva stabilnost, autoritet ili središte“ (usp. Gross 2001: 322).

Pokušavajući definirati kulturu u kontekstu popularne kulture i kulturalnih studija, Duda uočava da kultura nije više elitna kategorija kako je se do tada doživljavalo, već upravo obratno, „obična, društveno locirana i oslobođena elitističke isključivosti, vezana uz sveukupan način života, uz svakodnevne djelatnosti koje također počivaju na određenim vrijednostima, (...) ona je istinski materijal naših svakodnevnih života, cigla i žbuka naših svakodnevnih

¹ O elementima i karakteristikama hrvatske tradicijske kulture v. detaljnije u: Vitez, Zorica (ur.): *Hrvatska tradicijska kultura: na razmeđu svjetova i epoha*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2004.

shvaćanja, osjećaja i reakcija“ (Duda 2002: 21), što jasno ukazuje na tendenciju promjenjivosti, nestalnosti.

Starija shvaćanja kulture također su uključivala statično, Simmelovo *objektivno*, i dinamično (*subjektivno*). Tako je kultura „jedinstvena sinteza *subjektivnog* i *objektivnog duha* (...) usred tog dualizma prebiva ideja kulture. Kultura nastaje tako da se spoje dva elementa od kojih je nijedan ne sadrži sam za sebe: subjektivna strana duše i objektivni duhovni proizvod“ (usp. Simmel 2001: 23, 24, 165). *Objektivna kultura* bila bi sve izgovoreno i oblikovano, idejno postojeće i realno djelatno. *Subjektivna kultura* bila bi ona mjera u kojoj pojedinci sudjeluju u sadržajima objektivne kulture, neprestano je mijenjajući.

Pokušavajući naznačiti razliku između kulture kao općeg pojma i tradicijske kulture, Rihtman Augustin govori o načinu na koji *simbolične kodove* koriste praktikanti suvremenih društava u odnosu na prakse i ponašanja primitivnih zajednica koji su također simbolični, ali za razliku od prvih koji ih ne povezuju u konzistentnu cjelinu, simboli primitivnih društava povezani su u jedan unificirani, koherentni kod; „mi prenosimo simbole iz jednog konteksta u drugi, naši rituali tvore mnoštvo malih, nepovezanih subsvjetova. Njihovi rituali tvore jedini simbolični konzistentni kozmos“ (usp. Rihtman Augustin 1984: 8). Takvu *unificiranu, koherentnu* kulturu mogli bismo nazvati tradicijskom; mogli bismo reći da je tradicijska kultura *osviještena* kultura, ona čije obrasce i prakse ponavljamo smatrajući ih iz nekog razloga važnima i neizostavnima u našim životima. Obrasci tradicijske kulture imaju veći značaj u svakodnevnom životu, a njezini sudionici primjenom određenih praksi izgrađuju identitet i postižu legitimnost pripadanja toj kulturi. Te prakse postaju običaji, „kao neki nepisani zakoni i odredbe koji su nastajali iskustvom i navikama koje su odgovarale potrebama života jedne društvene zajednice. Oni djelomično utječu i na cjelokupan život i rad zajednice, ulaze u stalnu uporabu te postaju neophodni u životu ljudi“ (Alaupović Gjeldum 1996/1997: 248). Tradicijska kultura, međutim, ne samo da se mijenja, nego pokazuje i svoje naličje – kada izvana oslikava skladni odnos unutar zajednice, valja imati na umu da ona istovremeno reflektira i narušavanje toga sklada, „običaji, njihov vanjski, manifestacijski ili ceremonijalni dio, ne počivaju na vječnim normama ili vrijednostima, nisu postojani (...) i treba ih promatrati ne samo u funkciji skladnog života zajednice nego i u funkciji sukoba i mijena“ (Rihtman Augustin 2001: 38).

Govoreći o hrvatskoj tradicijskoj kulturi, Stipe Botica objasnio ju je kao „zbroj svih duhovnih i materijalnih dobara što su ih stvorili najširi narodni slojevi u tijeku povijesti ovoga naroda, a i sad čine *genus specificum croaticum* u kulturnoj i civilizacijskoj djelatnosti. Važnu odrednicu svake kulturne

tradicije čine narodni život i običaji, stvoreni i usustavljeni, koji se s vremenom samo preoblikuju, ne gubeći svoje bitno obilježje. Iz njih su proistekli i tradicijski duhovni plodovi, također postojani i konzistentni koji načelno jamče neku etnoduhovnost“ (Botica 1995: 3). Tradicijska kultura velikim je dijelom usmena i „uključuje sve što se na usmen način prenosi, obično iz naraštaja u naraštaj“; tradicija podrazumijeva „pomno selektiran skup svih vrijednota zajednice koja ih prepoznaje kao čuvarica naslijeđa“ (Botica 2013: 13, 14). Budući da su seoske zajednice manje izložene vanjskim utjecajima, tradicijska je kultura u takvim područjima snažnija i dugotrajnija. Ruralna područja Dalmatinske zagore u tom smislu mogu poslužiti kao dobar primjer jer sintetiziraju u sebi dihotomiju zatvorenosti i izoliranosti s jedne strane i graničnoga područja s druge, gdje neprestano struje *prijeteće kulture*, od kojih se treba zaštititi svojim *kulturnim identitetom*, ali je samorazumljivo da se istovremeno nemoguće oduprijeti utjecajima identiteta koji *prijete*. Rihtman Auguštin upravo na temelju kulture seljačkih zajednica u Hrvatskoj stvara hipotezu o strukturi tradicijskog mišljenja koje, prema njoj, nije završilo, nego „u sebi sadrži prošlost, sadašnjost i budućnost; ta kultura koju smo poznavali i cijenili kao plemensku ili narodnu, i za koju smo mislili da je pregažena ujednačavajućim tokovima velikih sustava moći i informacija, nije nestala. Upravo pritisci suvremenih birokracija (...) utječu na male ljudske grupe da se diferenciraju vlastitom kulturom i da u njoj nađu potvrdu identiteta“ (Rihtman Auguštin 1984: 8). Tradicijsku kulturu ne mimoilazi postmodernističko shvaćanje o promjenjivosti kulture, unutar tradicijske kulture te promjene samo se odvijaju sporije jer je izraženija svijest o identitetu i pripadnosti baš toj određenoj kulturi. Promjene unutar tradicijske kulture Dalmatinske zagore rezultat su općih globalizacijskih kretanja, u budućnosti možemo očekivati i drugačiju dinamiku kao posljedicu jače izloženosti drugim kulturnim praksama suvremenog društva.

Kultura je način života, ali i način mišljenja, ponašanja i akcija, a osobito znakovit segment kulture jest mišljenje sudionika kulture o sebi, te razkorak između njihova mišljenja i ponašanja (usp. Rihtman Auguštin 1984: 13), međuodnos Levi-Straussovih apstraktnih struktura i konkretnih činjenica - *apstraktno* i *formalno* (zamišljeno) nasuprot *konkretnom* i *individualiziranom* (ostvarenom). Ovakva prosudba o kulturi zanimljiva je za naše istraživanje jer usmena književnost kao dio tradicijske kulture u pojedinim svojim segmentima otkriva upravo dinamiku *konkretnog* i *apstraktnog* – kultura nije samo ostvareno, ona je i ono što kazivač u pjesmi izražava tek kao zamisao i želju, ali i ono *konkretno* što je dio svakodnevnih praksi, bilo poželjnih, bilo nepoželjnih o kojima nije dobro govoriti *naglas* pa će se progovoriti u pjesmi. Kultura nije ista u očima njezinih praktikanata i istraživača; potreb-

no je razlikovati interpretacije kulture koje joj prilaze iz iskustva življenja u određenom društveno-kulturnom sustavu i sagledavaju kulturu iz nje same, od onog istraživanja koje kulturi prilazi izvana, iz nekog drugačijeg vrijednosnog sustava, čak „i oni iznutra, koje mi istražujemo, koji vjeruju u zamišljeni red, ne uspijevaju vidjeti cjelovitu sliku. To skriveno, po uvjerenju Emilea Sicarda, nalazi se u prostoru između zamišljenog idealnog modela te različitih varijanti svakidašnjih stvarnih odnosa“ (usp. Rihtman Auguštín 1984: 182), što postaje osobito problematično kada govorimo o položaju žene Dalmatinske zagore i pitanju njezine ravnopravnosti u odnosu na muškarca – jednu sliku problema vidi istraživač, drugu sliku nudi istraživani.

Na primjerima zadružnog života, među ostalim područjima i u Dalmatinskoj zagori (navodi se primjer Poljica), Rihtman Auguštín ukazuje na poremećene odnose između *zamišljenog* i *ostvarenog* unutar tradicijske kulture (usp. Rihtman Auguštín 1984: 110).

Primijenimo li teorije o kulturi kao kompleksu zamišljenih i ostvarenih obrazaca ponašanja na pitanje žene, uočavamo da je, gledajući izvana, ona manje vrijedna, javno (društveno poželjno, *zamišljeno*) ponašanje podrazumijeva manje ili veće potcjenjivanje žena; Rihtman Auguštín, međutim, naglašava i latentnu stranu takvog položaja: žene pristaju na takvu situaciju, iskorištavajući granice dopuštenoga ponašanja za formiranje mreže unutarnjih odnosa preko kojih one utječu na imetak i moć (*ostvareni red*), primjerice, procesom upravljanja kućanstva koje, smatra Rihtman Auguštín, omogućuje gospodarici kontrolu nad zajedničkim sredstvima i mogućnost usmjeravanja u svoju korist. Idealna kultura ženama ne daje moć i utjecaj pa se one služe indirektnim putem kako bi svoju moć ostvarile.

„Što više moći žene prisvoje u realnim situacijama života, to će idealna kultura jače inzistirati na njihovoj podređenosti, nesposobnosti i nepodobnosti da odlučuju. One će, stoga, prihvatiti zamišljeni red i nastojat će da ga vanjskim ponašanjem što manje povrijede. Ali na mnogo skrivenih načina one će i dalje držati u rukama konce vrlo značajnih akcija i aktivnosti“ (usp. Rihtman Auguštín 1984: 172).

Ovakva interpretacija vrlo je znakovita za položaj žene unutar tradicijske kulture – iz ženske nemoći proizlazi njezina moć – što je *javna* nemoć veća, veća je njezina stvarna moć. Pristup značajno ne mijenja otvoreno polje problema kao i potrebu za iznalaženjem jasnog zaključka o položaju žene, ali nudi mogućnost odmak od ukorijenjenih pretpostavki o ženi toga područja.

2. Tradicijska kultura Dalmatinske zagore

U tradicijskoj kulturi Dalmatinske zagore temeljno mjesto zauzima obitelj, zajednica stroge hijerarhije, prema zamišljenom redu, s muškarcem na čelu. Iz obitelji proizlaze sve druge važne odrednice tradicijske kulture. U tradicijskoj kulturi djeca imaju važnu ulogu – osim za opstanak *loze* po muškoj liniji, ona su neophodna i kao radna snaga; oba razloga su donekle objašnjenje za preferiranje muške djece. Balade na primjeru kojih je Simona Delić² istraživala obiteljske odnose, ukazuju na složenost tih odnosa, na *drugu stranu* obitelji, pokazujući privid obiteljskog sklada koji se u tradicijskoj kulturi Dalmatinske zagore kao vrijednost snažno zagovara. Pregledom korpusa usmene književnosti zabilježene u Dalmatinskoj zagori uočavamo da nisu samo balade pokazatelji *izokrenutog reda* – u svim usmeno-književnim vrstama moguće je, između tradicijom očekivanog reda uočiti i strukture koje ga negiraju; „(...) Obitelj u baladi, kao i u romanu i u bajci, ne čini samo tematski sloj djela. Općenito govoreći, književni, idealizirajući i mitizirajući prikazi obitelji, kao institucionaliziranih a opet na osjećajima utemeljenih odnosa, ne prenose nužno realne sadržaje, ali svoje teme i provodne ideje ne biraju slučajno, nego time uvijek reagiraju na svoje društvo i na trendove njegova mijenjanja“ (usp. Delić 2001: 21, 21, 25). Stvarni odnosi, dakle, prepoznatljivi su u usmenim oblicima, a obitelj je, uz idealiziranu, društveno poželjnu formu, imala i svoje naličje koje reflektira konflikte i promjene koje se neprestano događaju unutar kulture. Tipovi obitelji u Dalmatinskoj zagori su se mijenjali, od zadružnog tipa, preko proširene obitelji s nekoliko generacija u kućanstvu, do nuklearne obitelji kakva je danas većina zagorskih obitelji što odražava suvremena kretanja protuslovna nekadašnjem tradicijskom konceptu o *velikoj, složnoj* obitelji. Iako su se kulturne prakse promijenile, sve su one filtrirane kroz sustav običajnog prava patrijarhalne obitelji u kojoj je otac kao dominantna figura nositelj obiteljskog *reda*; majka također ima važnu, štoviše, usmena književnost ukazat će u određenim situacijama na njezinu dominantnu ulogu, ne samo u onom segmentu koji je formalno područje njezinoga djelovanja, a nuklearne novonastale *mikroobitelji* njeguju jasnu svijest o *velikoj* obitelji koja proizlazi od *pater familiasa* s kojim se one snažno identificiraju.

Obitelj se institucionalizira brakom. Može postojati i izvan braka, ali takva narušava *kolektivni red* tradicijske zajednice i time formalno zadobiva drugorazredno društveno značenje. Prema određenim oblicima izvanbračnih

² Delić, Simona: *Između klevete i kletve. Tema obitelji u hrvatskoj usmenoj baladi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001.

zajednica s vremenom se razvila apsolutna društvena tolerancija jer su u većini slučajeva izvedene s ciljem da se zaključe brakom. Iz bračne zajednice proizlazi sljedeća važna uloga tradicijske kulture Dalmatinske zagore – majčinstvo.

Vjera i pokoravanje sudbini, *fatumu*, također značajno određuje tradicijsku kulturu Dalmatinske zagore omogućujući konzistentnost svih drugih važnih elemenata. Ako nešto u obitelji, braku ili s djecom pođe po zlu, te kategorije će se lakše održati ako se objasne Božjom providnošću ili sudbinom; dok je veća vjerojatnost da će se raspasti ako pojedinac uzroke nesreće započne tražiti u sebi predbacujući si odgovornost; „čovjek patrijarhalne sredine ne misli i ne vjeruje da on može vladati udesom. Samo dobra sudbina može da mu dosudi najvišu blagodat života (...) Fatalistička rezignacija puna dostojanstva i bez agresije karakteristična je za intaktnu patrijarhalnu sredinu (...)“ (Stein Erlich 1964: 258, 259).

Svijest o nestalnosti sreće naslijeđen je iz Biblije i prihvaća se kao činjenica na koju se ne može bitno utjecati (Botica 2011: 33, 37). Sve te komponente u bezbrojnim se varijantama protežu kroz tkivo usmene književnosti u pojedinim svojim oblicima prkoseći zamišljenom redu – pjesma *Soko mladoženja* (Andrić 1896: 100) objedinjuje fatum, obitelj, brak, majčinstvo u neodvojivu cjelinu. Kraljevu kći prose junaci, no otac je ne želi udati. Zatvara je u kulu, podalje od prosaca, zbog proročanstva *gospode stambolske* da će biti obljubljena prije nego bude udomljena. Kada djevojku u kuli oblubi sokol, jer je sudbini nemoguće pobjeći, otac je oblači u čobansku odoru i tjera od kuće u potragu za proscem koji ju je oblubio, prijeteci joj smaknućem ako ga ne pronađe, pokazujući tako da ne prihvaća sudbinu kao dio kolektivnog reda:

*Ajde išti vjerenika tvoga,
vjerenika, ljubio koj' te je;
ako bi se vratila na dvore,
mojom rukom odsječ ću ti glave.*

Slične su pjesme *Zmaj mladoženja*, *Zmija mladoženja*, *Ženidba guje šarovite* – tematiziraju želju za majčinstvom, majčinsku bezuvjetnu ljubav te njezinu ulogu u sinovoj ženidbi. Majka je u ulozi prosca za svoga sina, iako je svjesna činjenice da će ga kao zmaja/zmiju djevojke teško prihvatiti. Isti je motiv pronađen u Ostojića te u Tommasea³ – žena vjeruje u sudbinu i prihvaća je onakvom kakva jest:

³ Riječ je o pjesmama br. 26, 32, 33, 34, 58, 79, 96, preuzetima iz iste Andrićeve zbirke (1896).

*Kad su došli đuveginu dvoru,
pred zmiju je izlazila majka;
skače zmija majki u njeđarca.
prepade se Emena gospoja,
ne smi s rukom zmije izvaditi.
Sađe s konja lijepa djevojka,
pa zagrće rukav od lakata
i uhvati zmiju šarovitu,
nosi zmiju u bijele dvore.
Pred svatim se s' zmijom razgovara:
„Zmijo moja, moje odsuđenje!“*

Takva spremnost na žrtvu (brak sa zmijom) biva nagrađena te se zmija pretvara u naočitog mladića. Od sudbine je, dakle, nemoguće pobjeći, čovjek nema vlast nad drugim čovjekom pa ni nad samim sobom. Snažno ukorijenjeno kršćanstvo koegzistira s različitim oblicima praznovjerja i snažnim pouzdanjem u sudbinu. Starije žene u Dalmatinskoj zagori nerijetko vjeruju u druge, *vanjske* utjecaje na njihovu sudbinu kao što je, primjerice, čarobna moć bilja ili drugih supstanci. Poznato mi je uvjerenje žene koju je vrlo teško razuvjeriti u njezinu zaključku o udaji vlastite kćeri. Naime, kćerkin izbor nije bio po volji majci koja postupak kćeri objašnjava time da joj je sadašnji zet *nešto* ubacio u kavu zbog čega se je kći hirovito zaljubila.

Nerijetko i mlađe kazivačice svoje zaključke o muško-ženskim odnosima koji redovito podrazumijevaju vjenčanje i potomstvo, objašnjavaju zaključkom *Tako je to Bog ostavija* ili *Bog zna* smatrajući ga dovoljnim opravdanjem za sve nerazrješive pojave, među ostalim, i za žensku podređenu ulogu. Žene Dalmatinske zagore, dakle, svjesne su svog otežanog položaja u odnosu na muškarca, ali uglavnom ne smatraju da ga je potrebno preispitivati, još manje mijenjati. Po sjećanju iznosim dvije priče⁴ koje potvrđuju predestinacijski stav o neizbježnosti sudbine. Jedna je o dvojici braće od kojih je jedan bio sretan, drugi nesretan. Sretnom bratu bilo je žao nesretnoga pa mu odluči na mostu ostaviti vreću s novcem i uputiti ga da tuda prođe. Nesretni brat se uputi, ali mu sine ideja da iz čiste zabave pređe preko mosta zatvorenih očiju te tako izbjegne vreću sa zlatnicima. Druga priča govori o kralju kojemu su predvidjeli da će mu kći umrijeti od ugriza zmije. Kralj učini sve kako bi je zaštitio. Kraljevena se, međutim, zaželi grožđa, sluge joj udovolje, a iz grozda iziđe zmija i usmrti je. Prihvatanje sudbinskog određenja koje ne traži objašnjenje, olakšava razumijevanju po-

⁴ Priča je zabilježena u okolini Drniša.

ložaja žene Dalmatinske zagore i njezinoga odnosa prema temeljnim vrijednostima tradicijskog sustava.

Cjelokupni usmeno-književni korpus zabilježen u Dalmatinskoj zagori oslikava tradicijski kompleks običaja i normi koje su određivale život žene, ali i odupiranje istome, što potvrđuje anketno ispitivanje – tradicijska kultura Dalmatinske zagore propušta utjecaje koji je mijenjaju, ali pokazuje i snažnu otpornost u provođenju novih kulturnih praksi.

3. Kolektivni (zamišljeni) i individualni (ostvoreni) red u usmenoj književnosti

Govorimo li o realizaciji kodeksa tradicijske kulture u usmenim oblicima, primjetno je da usmene forme često prikazuju *pomaknuti red*, onaj kojega smo u poglavlju o tradicijskoj kulturi nazvali *ostvarenim (individualnim)*, koji često bude sankcioniran kako bi se održao *zamišljeni (kolektivni) red*. Ipak, znakoviti su primjeri u usmenoj književnosti (ali i u realnom životu o kojem saznajemo iz etnoloških istraživanja) u kojima pobjeđuje *individualni (ostvoreni) red*, usprkos utvrđenoj matrici tradicijske kulture.

Žene, u odnosu na *muškarce prijestupnike*, češće trpe rigorozne kazne, ponekad i nemotivirano, u situacijama kada stječemo dojam da nenamjerno krše red. Muškarci mahom ne trpe teška fizička kažnjavanja, a rjeđe su kažnjeni smrtnom kaznom; njihova kazna najčešće je kletva (prevarene djevojke ili vlastite majke) koja, doduše, u tradicijskoj kulturi ima status teške kazne. Usmena tvorevina o takvim kažnjenicima, međutim, ponekad završava nedovršeno ili nedefinirano i nama je vjerovati da će se prokletstvo i ostvariti nad onim nad kim je zaslužno izrečeno. Kletva tako ima karakter svojevrsne *hipotetske kazne* za koju ne znamo je li se realizirala i hoće li se realizirati, iako sama priroda proklinjanja sugerira izvršenje. U pjesmi *Marko Kraljević i nevjerna ljuba* (Bosanac 1897: 97–100) žena preljubnica kažnjena je užasnom smrću, kažnjene su nevjerne majke, izdajice muževa. U Dalmatinskoj zagori zabilježeni su i primjeri u kojima je ženska nepostojanost blaže kažnjena, primjerice, nepovjerenjem novog odabranika ili joj je udijeljen oprost.⁵

Subjekte *buntovnike* Delić naziva *zaobljenim* likovima, ističući njihovu *nedovršenost* i *otvorenost*; bliski su realnom iskustvu te mogu pobuditi snažniji osjećaj bliskosti i poistovjećivanja i u skladu s takvim doživljajem ne biti kažnjeni drastično; preljubnica tako biva eventualno protjerana iz doma, ali i nađe novi, a opravdanje za *sretan kraj* u muževoj je krivici jer nije znao

⁵ Zanimljive primjere *ženskog odstupanja od reda* na dubrovačkom području v. u: Stojan, Slavica: *Vjerenice i nevjernice*, Prometej, Zagreb – Dubrovnik, 2003.

biti autoritet (Delić 2001: 61, 109–111). Slučajevi *muževa slabića* nad kojima trijumfira pametnija ili bezobraznija žena poznati su i u Dalmatinskoj zagori. U pjesmi *Plemenita Jelina* (Andrić 1914: 161) žena zavodnica vara muža skrivajući u ormaru ljubavnika. Ona samoinicijativno doziva ljubavnika, ali ne biva kažnjena. Pjesma završava u šaljivom tonu, suosjećanjem prevarenih muškaraca i njihovim međusobnim razumijevanjem – razumiju se jer ih je žena obmanula, a jedna od varijanti komično intonira priznanje prevarenog muža o tome da je i sam uhvaćen u grijehu na isti način, ali je bio odvažniji i bježao je.⁶

Muškarac je u usmenoj književnosti nerijetko u poziciji *rogonje* koji nije kadar obraniti vlastitu čast i zajednica ga (*kolektivni red*) izruguje.

Ženska prevara nije uvijek mizogino motivirana, ona ponekad proizlazi iz ženske osviještenosti o pravu na usmjeravanje vlastitog života. U takvim usmenim zapisima žena uglavnom nije kažnjena za svoju nevjeru čime joj se prešutno priznaje pravo na odabir. Kako bi svoju individualnost suprotstavila očekivanjima kolektiva, žena pribjegava različitim metodama: djevojka ne želi poći za mladića pa se pravi mrtva, preodijeva se u muškarca u želji da izbavi iz opasnosti muškog člana obitelji ili pomaže muškarcu u izbjavljenju iz ropstva zbog čega biva nagrađena njegovom naklonošću. Terensko istraživanje bilježi primjere o ženama koje su lukavstvom, prevarama, skrivanjem, pokušavale usmjeriti situaciju u svoju korist. Također potvrđuje da se narušavanje *kolektivnog reda* ženskom nevjerom u određenim okolnostima toleriralo. Poznati su primjeri žena u Dalmatinskoj zagori koje su se odlučivale za novog partnera neposredno nakon crkvene napovjedi s drugom osobom, potaknute uglavnom materijalnim razlozima. Njihov postupak moralno je osuđivan, ali nisu podvrgnute značajnijim društvenim sankcijama jer je društvo podržavalo pravo na predbračnu promjenu odluke o bračnom partneru:

„Kad odrede da će se ženit bude još da je drugi umakne ili priprosi i ona ode i vrati prvom rukovanje, prstenje, zaruku. E, sad je momku krivo, događalo se malo i svađa ali nije baš toliko mnogo. Jopet, ima cura, bogati, koliko očeš, nađe drugu, đava je đava. Curu je dolazija prosit mladi i jedan drugi š njin. U svatovima su pjevali vulgarne, šaljive pjesme, uglavnom usmjerene mladoj:

⁶ U ovoj varijanti, iz Komletinaca, nema kažnjavanja žene; u zagorskim varijantama žena često završava tragično (prevareni suprug se razljuti te udari ženom o sanduk iz kojega ispadne ljubavnik; ljubavnika pušta, a ženu sažeže u voštanoj košulji; ženu izdaje papagaj kojega je dobila na dar, a muž joj otkine glavu).

*Stante svati, nevista će srati
starom svatu u duboku kapu.*

ili

*Veseli se piko
večerat ćeš lipo.
Nećeš pure ni blitve
nego kure od litre“ (Milićević 1957: 145–146).*

Usmena književnost ne tolerira muškarčevu prevaru, također ga kažnjava čime ženu stavlja u ravnopravan položaj u odnosu na muškarca.

Iako je teško uspostaviti strogu pravilnost u učestalosti pojavljivanja muškaraca i žena u ulozi preljubnika u usmenoj književnosti, ipak je evidentno da žene za isto zlodjelo trpe neusporedivo gore posljedice, često sa smrtnim ishodom. Usprkos toj činjenici, nije u potpunosti ispravno tvrditi da je usmena književnost po pitanju ženske nevjere mizoginog karaktera. Drakonske kazne žena odražavaju *patrijarhalni red* s muškarcem kao dominantnom figurom (pa on trpi blaže kazne, ili ih, kao u slučaju kletve, možemo samo naslućivati), no vidljivo je da nije malo primjera narušavanja reda posredstvom žene *aktivnog subjekta* koji u brojnim situacijama *nadjačava* muškarca pri čemu zbog svojih postupaka nije kažnjena, nego se oni prešutno društveno prihvataju. Međusobna ženska solidarnost u realnom ambijentu doista je bila djelotvorna za ostvarenje *ženskih* ciljeva, a u oblicima usmene književnosti ženski pomagači također nedvosmisleno uspješno razrješuju određene dramatične situacije.

Društveno prihvatanje preljuba, bez obzira na spol počinitelja, vidljivo je u novijim zapisima usmene književnosti (od 60-ih god. 20. st.). Oni obično, u spektru od šaljivog do vulgarnog, otvorenije progovaraju o temi muško-ženske prevare te ukazuju na žensku poziciju one koja vara ili one koja biva prevarena pri čemu u potpunosti izostaje kažnjavanje. Položaj žene u tim primjerima vrlo je šarolik – u određenom broju pjesama ona je prevarena, ali šaleći se na svoj račun, govori o drugačijem doživljaju same sebe – ne percipira se kao žrtva čime isti stav provocira i kod recipijenta. Žena muškarcu daje svojevrstu dozvolu za *narušavanje reda*, ako na primjeren način uključi i nju. S druge strane, stavlja se u položaj subjekta – preljubnice, u dominantnu poziciju iz koje prijeti *podređenom* muškarcu, bez straha od kazne.

*Moj dragane, nevene, nevene,
s kim ljubuješ kad ti nema mene?*

*Ljubi lole i cure i žene,
samo nemoj zaboravit mene!*

*Oči moje ka' u male bebe,
pazi lole prevarit ću tebe.*

*Moj dragane, anđele krilati
voliš li me, da je meni znati.
Falijo se da me nije tija
isto mi je od rezerve bija.
Sve ću postit neću ponediljka
da mi Gospa providi jedinka.*

*Imočanka jesam
pa neka sam
varat znadem
ljubit se ne dadem (Bezić 1967: 17, 21, 65).*

Narušavanje kolektivnog reda je i priča koja započinje ovako: „Kako je bio jedan momak i cura, pa su ašikovali i ostane ona noseća. A on uteče u svijet, nije je tiao“ (Bošković Stulli 1965: 381). Da bi odgojila djecu, nekoliko je godina prosila. Sveti Petar joj odluči pomoći i stvori kuću za nju i djecu. U kuću navrati putnik, a zapravo njezin mladić, otac njezinih blizanki. Ona ga je prepoznala, on nju nije. Nakon što mu djevojka sve ispriča, mladić je prihvati za ženu i povede svojoj kući. Dakle, *balansirajući moral* muškarca nije kažnjen (kao što nije kažnjeno ni žensko predbračno *ašikovanje* s rezultatom trudnoće); akteri su pretrpjeli određena životna iskušenja, ali je konačni ishod pozitivan za oboje.

Usprkos strogim pravilima tradicijske kulture, vidljivo je da usmena književnost, i onda kada sadržava mnogo mitskog i irealnog, metaforički, projicira stvarno stanje koje tradicijska kultura prikrivanjem pokušava držati pod kontrolom. Unutar fiktivnog instrumentarija tako se nude realistična rješenja, ipak uvijek suptilnim i vrlo fleksibilnim balansom između *zamišljenog* i *ostvarenog* reda.

Zaključak

Tradicijska kultura, u Dalmatinskoj zagori utemeljena na patrijarhalnom poretku koji u svojoj biti sadrži nekoliko temeljnih postulata (majčinstvo, brak, vjera, pokoravanje sudbini), snažno je prisutna u usmenoj književnosti kao i u svakodnevnici toga prostora. Određeni obrasci, zbog kulturne statičnosti prostora, zadržali su se jako dugo pa su u manje ili više promijenjenom obliku nerijetko prepoznatljivi i u 20. stoljeću. Afirmacija snažne stabilnosti tradicijske kulture, usprkos teorijama o kulturi kao permanentno promjenjivom sustavu, najčešće počiva na geografskom determinizmu prostora – Dalmatinska zagora granični je prostor izložen dugotrajnim povijesnim previranjima između Istoka i Zapada, geografski i kulturološki, riječ je o siromašnom području čiji su potencijalni, zbog njezina strateškog položaja, minorizirani. Takav prostor iznjedrio je ljude sličnih karakteristika, neupitnog potencijala, ali snažne potrebe da sačuvaju svoj prostor od vanjskih utjecaja.

U životu žene Dalmatinske zagore dominantan je utjecaj tradicijske kulture, zbog čega određeni periodi ženinog života poprimaju veće značenje negoli drugi, a određene situacije su, zbog izrazite obilježenosti tradicijom, specifične. Istovremeno, usmena književnost (ali i terenska istraživanja) afirmira kompleksnost ženske prirode – upozorava na niz primjera u kojima žena narušava *zamišljeni red* kulture kojoj pripada, riskirajući time izloženost teškim kaznama. Usprkos teškoćama koje prate pojedina razdoblja ženina života, žena ih priželjkuje (brak, majčinstvo) jer, prema tradicijom utvrđenim zakonitostima, samo ona znače cjelovitu realizaciju žene.

Iako vrijednosti tradicijske kulture snažno obilježavaju život žene u Dalmatinskoj zagori, prisutan je *ženski otpor*, ali mu je moć znatno slabija u odnosu na snagu tradicije. Epilog književnih oblika takvog sadržaja varira od ozbiljnih sankcija za ženu zbog počinjenih prijestupa (opravdavanje tradicijskog reda), do humoristične glorifikacije ženske mudrosti i snalažljivosti (otklon od tradicije).

Literatura

- Alaupović Gjeldum, Dinka, *Običaji Trogirske zagore u prvoj polovini XX stoljeća*, Vartal 1-2/1996, 1-2/1997, Ogranak Matice hrvatske, Trogir, str. 247–282.
- Botica, Stipe (pr.), *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- Botica, Stipe, *Biblija i hrvatska tradicijska kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 2011.
- Botica, Stipe, *Povijest hrvatske usmene književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2013.
- Delić, Simona, *Između klevete i kletve. Tema obitelji u hrvatskoj usmenoj baladi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001.
- Duda, Dean, *Kulturalni studiji – ishodišta i problemi*, AGM, Zagreb, 2002.
- Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001.
- Kusin, Vesna (ur.), *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 4. rujna – 18. studenoga 2007.
- Rihtman Auguštin, Dunja, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984.
- Rihtman Auguštin, Dunja, *Etnologija i etnomit*, Zagreb, 2001.
- Simmel, Georg, *Kontrapunkti kulture* (ur. Vjeran Katunarić), Naklada Jenseksi i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 2001.
- Stein Erlich, Vera, *Porodica u transformaciji. Studija u tri stotine jugoslavenskih sela*, Naprijed, Zagreb, 1964.
- Stojan, Slavica, *Vjerenice i nevjernice*, Prometej, Zagreb – Dubrovnik, 2003.
- Vitez, Zorica (ur.), *Hrvatska tradicijska kultura: na razmeđu svjetova i epoha*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2004.
- Zlatar, Andrea, *Rječnik tijela. Dodiri, otpor, žene*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.

Izvori

- Andrić, Nikola, *Hrvatske narodne pjesme*, knj. 1, Matica hrvatska, Zagreb, 1896.
- Andrić, Nikola (ur.), *Hrvatske narodne pjesme, ženske pjesme (pričalice i lakrdije)*, knj. 6, Matica hrvatska, Zagreb, 1914.

- Banić, Filip, *Narodne pjesme iz Donjeg Doca i Srijana*, IEF⁷ rkp. 182, 1885.
- Bezić, Jerko, *Muzički folklor Sinjske krajine*, IEF rkp. 762, 1967.
- Bosanac, Stjepan (ur.), *Hrvatske narodne pjesme, junačke pjesme*, knj. 2, MH, Zagreb, 1897.
- Bošković Stulli, Maja, *Folklorna građa Sinjske krajine*, IEF rkp. 751, 1965.
- Milićević, Josip, *Folklor Sinjske i Vrličke krajine*, IEF rkp. 758, zapisi iz 1957., 1965–1967.

Ivana ODŽA

WOMAN IN TRADITIONAL CULTURE OF DALMATINSKA ZAGORA

The author of the present paper discusses the concept of culture as a term that incorporates a broad scope of manifestations within people's everyday lives, which makes the issue of its definition a field of open questions. On the other hand, any thorough account of Dalmatinska zagora inevitably includes traditional culture as a basis of its identity. Traditional culture of Dalmatinska zagora is shown through several dominantly female cornerstones, such as family, marriage, motherhood, religion, concept of faith. In this regard, oral literature tools of fiction indicate that the relationship between the imagined and the real has been violated in the traditional culture, which is also confirmed through field surveys.

Key words: *culture, traditional culture, Dalmatinska zagora, women in traditional culture*

⁷ IEF rkp. – kratica za rukopisne zbirke *Instituta za etnologiju i folkloristiku*.